

УДК 94(477.64-25)''177/178''

DOI: 10.26565/2220-7929-2020-57-09

Мільчев Володимир Іванович

доктор історичних наук, професор

Запорізький національний університет

Просп. Соборний, 74, 69000, Запоріжжя, Україна

Email: vladmilchev@ukr.net

ORCID: 0000-0003-4432-3322

ЗАПОРОЗЬКИЙ СУБСТРАТ У ПРОСТОРИ «НЕ-ЗАПОРІЗЬКОЇ» ОЛЕКСАНДРІВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ (1770–80-ті рр.)

Неперервна урбаністична історія сучасного м. Запоріжжя починається з часів Олександрівської фортеці (1770 р.) – однієї з фортець Дніпровської лінії, зведеної урядом Російської імперії на землях Запорозжя. Цей незаперечний факт слугує подразнювачем суспільної думки в умовах сучасного російсько-українського конфлікту, а дата заснування міста – об'єктом ревізії та псевдонаукових фальсифікацій. Чинник запорозького козацтва при цьому використовується лише для підкреслення абсолютної «іншості» нового населення. Для того, щоб довести безпідставність подібних тверджень, автор актуалізував представницький комплекс історичних джерел, насамперед документальних, картографічних і наративних. Завдяки цьому було з'ясовано реальні роль та місце запорозьких зимівників як безпосередніх сусідів і попередників Олександрівської фортеці. Аналіз конкретних життєвих ситуацій та біографічного матеріалу дозволили показати постійну присутність запорожців серед населення фортеці та її передмість. Зокрема, одружені козаки стали одними із перших міщан і торговців, що оселилися у форштадті, шукаючи безпечного місця мешкання в умовах чергової російсько-турецької війни (1768–74 рр.). Значну частину т.зв. «колодників» (каторжників) також становили запорожці з числа засуджених гайдамаків. Відразу після ліквідації Січі (1775 р.) фортеця стає місцем перебування адміністрації Кінсьководського повіту, зокрема й запорозької старшини. Також вона була одним із пунктів базування дніпрових лоцманів-запорожців. Результатом здійсненої роботи стало переосмислення запорозької спадщини в минулому м. Запоріжжя (Олександрівська): було доведено, що в умовах імперського опанування краю наприкінці XVIII ст. козацьке

населення часто було не тільки антагоністом, але й безпосереднім учасником колонізаційних процесів.

Ключові слова: *запорозьке козацтво, Запоріжжя, Олександрівська фортеця, Дніпровська лінія, зимівник, колодники.*

У кожної людини, яка відвідувала сучасне м. Запоріжжя, могло скластися правдиве враження, що, попри свою переважну російськомовність, його населення сповна живе «козацьким міфом» та є його активним творцем. І справді – над адміністративними будівлями обласних, міських і районних рад і адміністрацій міста, поряд із державними прапорами, гордо мають малинові стяги Запорозької області та м. Запоріжжя. На першому з них – герб історичного Запорожжя – козака з мушкетом, на другому – модифікована версія герба м. Олександрівська 1811-го року, основною символікою якого вже є перемога сили вогневої міці імперії над кримцями. «Запоріжжя – колиска української державності», – сповіщає мешканців і гостей слоган на центральній площі міста. Численні козаки-магнітики, булави-брелоки та розмальовані «мамаями» дерев'яні й керамічні мисочки-сувеніри, із надписами «Січ», «Хортиця», «Запоріжжя» чекають на свого покупця в більшості торгових закладів, орієнтованих на приїжджого...

Отже, відповідь на запитання про те, представники яких саме етнічних груп та соціальних верств домінували серед першопоселенців нашого рідного міста, на перший погляд, просте. Людина, слабко обізнана із історією міста, може сказати, що першими мешканцями Запоріжжя, звісно ж, були запорожці, тобто – запорозькі козаки. І... майже не помилиться! І це при тому, що сучасне місто Запоріжжя, обласний центр України, є історичним правонаступником міста Олександрівська (перейменованого в 1921 р.), яке, своєю чергою, напряду походить від Олександрівської фортеці Дніпровської лінії укріплень (1770 р.).

Поява останньої напряду була пов'язана із черговим етапом просування Російської імперії у південному напрямку в останні роки історичного буття Війська Запорозького Низового (ВЗН). Тому загальноприйнятою тенденцією, майже гарним тоном, для вітчизняної історіографії при реконструкції початкового періоду історії міста стало винесення запорозького елемента «за дужки». Запорожці при цьому зображуються як непримиренні антагоністи імперської військово-бюрократичної машини, непричетні до новоприбулого населення Олександрівської фортеці. Ще далі пішли в своїх оцінках місцеві апологети «фолк-хісторі», люди здебільшого патріотично налаштовані,

щиросердо закохані в козацьку минувшину, часто й самі причетні до діяльності неокозацьких формувань, але переважно мало освічені (навіть за наявності в них дипломів про вищу освіту) та схильні розглядати історичну науку виключно як один із інструментів ідеологічної боротьби в умовах сучасної гібридної війни. Як результат, маємо ще більше ускладнену форму несприйняття імперського періоду в історії рідного міста – Запоріжжя. «Олександрівський» період його історії, як правило, намагаються ревізувати в такий спосіб. Фортеця, від якої місто веде свій початок, проголошується абсолютно чужорідним утворенням, заселеним ненависними вояками-московитами та завезеними «иванами, не помнящими родства», з числа засланців-каторжан. Такою собі «австралією», що стала на якір на лівому березі Дніпра... Звісно ж, що таке «непорозуміння» жодною мірою не може претендувати на роль історичного попередника славного козацького міста Запоріжжя! Вихід вирішення ситуації лежить для них на поверхні – проголосити 250-річний період історії міста «несправжнім». Мовляв, все тут було і до 1770 року: і Січ шуміла-гуляла на Хортиці, прямо як у Гоголя, і князь Байда зі своїми козаками тут був, і Хмельницький під Дубом зупинявся, і Сірко під ним же листа султана писав. Ну а кому не досить, то можна й далі вглиб віків спуститись – аж до часів Святослава чи навіть геродотової змієної богині Апі! Одним словом, «хоч від підкови козацького коня, тільки не від московської фортеці» починати вік міста Запоріжжя.

Певного анекдотизму цій ситуації додає те, що саме запорожці від самого початку, були постійно присутніми серед населення Олександрівської фортеці. Таке твердження сповна збігається із реальною ситуацією 1770-х років, частково закарбованою в історичних джерелах епохи. Відразу зауважимо, що будемо розглядати події, які відбувались на території, з котрої виросло сучасне Запоріжжя. Ядром же історичного розвитку міста є територія у нижніх течіях річок Мокра та Суха Московки (ліві притоки Дніпра), неподалік їх впадіння в останній. При цьому ми не обмежуємо себе вузькими межами міжріччя з огляду на те, що певні фортифікаційні об'єкти та населені пункти, пов'язані із фортецею, могли розташовуватись і на лівому березі М. Московки або ж на правому – Сухой. Треба також згадати й про те, що у XVIII ст. гідрографія М. Московки була дещо іншою та вона впадала не безпосередньо у Дніпро, а в р. Кушугум. З такою постановкою питання має погодитись будь-яка людина, що має бодай мінімум наукових історичних знань, а тому й не прагне натягнути ранню історію й витoki міста на літописне Протовче, фортецю Д. І. Вишневецького, туманні натяки польських хроністів і літераторів, чи то навіть на Крарійську переправу, згадану

у творі Костянтина Порфірогенета, наскільки б не були такі прагнення «ідеологічно правильними» та «на часі».

Про постійну присутність запорозького козацтва на теренах сучасного міста (йдеться про адміністративні межі 2020 р.) свідчать численні археологічні та писемні джерела, що походять із початкового періоду його виходу на історичну арену, тобто з кінця XV ст. Однак присутність ця так і не конкретизувалася появою якихось поселень, які можна було би розглядати як протоміський центр із тяглим та безперервним розвитком до нашого часу включно. Якщо ж вести розмову про ті терени, де згодом постала Олександрівська фортеця, то маємо констатувати, що перші писемні звістки про роль «московського» міжріччя в подіях запорозької історії стосуються перших років після повернення ВЗН з кримської протекції. Зокрема, князь С. І. Мишецький у своїй «Истории о казаках запорожских» повідомляв, що саме тут 1739 року запорожці вбили власного кошового отамана Якова Тукала. Сталося це «на крымской стороне, против Хортицкого острова», тобто на території лівобережної частини сучасного м. Запоріжжя. Причиною ж його вбивства було привласнення ним частини коштів із царського жалування, присланого на все ВЗН (Myshetskii 1851, 9, 12). Про цю історичну постать нам відомо не дуже багато. Зокрема, станом на жовтень 1735 року він був отаманом Коренівського куреня, в листопаді 1738 року фігурує вже як військовий суддя (Arkhiv Kosha Novoi Zaporoz'koi Sichi, 92, 102). Влітку-осінню 1739 року на чолі похідної команди ВЗН брав участь у рейдах Бессарабією, аж під фортецю Хотин (Skal'kovs'kyi 1994, 280).

У 1750–70-х роках на місці заснування майбутньої фортеці, а також у безпосередній близькості до неї, було кілька зимівників запорозьких козаків. Наявність їх на межі «Московской долины» та Великого Лугу під час своєї подорожі з Полтави на Січ наприкінці 1749 року відзначив у подорожніх записках Лука (Леонтій) Яценко-Зеленський. Очевидно, що тут ішлося про долину р. Мокрої, а не Сухої Московки, оскільки плавнево-байрачна зона розпочиналася саме за нею. На те ж, що зимівників було чимало, вказує деталізація – «в первом» (Arkhimandryt Leontii (Luka Iatsenko-Zelens'kyi), 17-8).

Відповідь на питання про точний час їхньої появи можуть дати лише майбутні археологічні розкопки, із перспективою знахідок монетного матеріалу, який би міг дати приблизні датування. Втім, із великою часткою впевненості можемо припустити, що зимівники ці, очевидно, виникають вже після завершення російсько-турецької війни 1735–39 років і стабілізації воєнно-політичної ситуації у краї. Знову ж таки, саме за часів «Нової» Січі (1734–75 pp.) зимівниковий

спосіб організації господарювання стає явищем масовим та значно поширеним на всіх теренах Вольностей ВЗН (Оліінюк 1997, 30-50). Більш ніж тридцятирічний період відносного спокою на запорозько-кримському (більш широко – російсько-турецькому) прикордонні дав змогу зимівникам окріпнути як у кількісному, так і в якісному розумінні. Однак подібний стан речей було змінено вже наприкінці 1760-х років під тиском зовнішніх несприятливих обставин.

Чергова російсько-турецька війна, що почалася внаслідок прикордонного інциденту в турецькому містечку Говтва, спаленому загоном запорожців-гайдамаків наприкінці червня 1768 року, значно посилила градус напруженості у відносинах ВЗН з центральною владою. Хоча запорізькі «своєвольці», а точніше невідконтрольні адміністрації ВЗН гайдамаки і були особливо відзначені урядом як одна з причин війни з Османською імперією (див., наприклад, маніфест про її оголошення від 18 листопада 1768 р.), репресій проти старшинської верхівки не було, оскільки Росія тоді ще потребувала військової служби січовиків (PSZRI, tom XVIII, 762). Уже в кінці жовтня – початку листопада 1768 року київський генерал-губернатор П. О. Рум'янцеv, призначений командувачем Другої армії, кілька разів наказував кошовому отаману П. І. Калнишевському привести ВЗН в повну готовність для відбиття нападів турецько-кримського війська. Однак Запоріжжя виявилось не підготовленим до війни: якщо старшини Війська були готові виконувати накази, то «сірома», серед якої ширилася ідея виходу під турецьку або кримську протекцію, 26–27 грудня 1768 року підняла на Січі бунт (RGADA, f. 13, l. 127-127 ob.). Заворушення, які вилилися в погроми лояльних уряду козаків і відмова від участі в мобілізації, відбувалися не тільки на самій Січі, а й в інших великих поселеннях Вольностей (Golobutskii 1957, 409-13). Внаслідок цього боєздатність ВЗН була підірвана, і воно не змогло захистити власні володіння та відбити набіги кримського війська на Єлисаветградську і Бахмутську провінції в грудні 1768 року – січні 1769 року (Golobutskii 1957, 76-8).

Подібна «бездіяльність» ВЗН на початку тієї війни, пізніше – навесні 1775 року – була використана як обґрунтування його ліквідації: «известия войскам нашим не подали они о приближении к границам тогдашнего крымского хана, ниже ему в походе, сколько ниестъ препятствовали» (PSZRI, tom XX, 193). Але то були наслідки довгострокової відтермінованої перспективи. Більш відчутним та болючим для ВЗН стало рішення уряду Російської імперії взяти ситуацію під контроль за допомогою зведення укріплень вздовж усього кордону із Кримським ханством (Османською імперією) на лівобережжі – від Дніпра до

Азовського моря, уздовж течій річок Кінської та Берди (1770 р.). Саме в таких умовах відбулося започаткування Дніпровської лінії та її фортець, одній із яких судилося відіграти вирішальну роль в історії нашого рідного міста. Оскільки основні обставини її історії упродовж останнього століття були висвітлені в роботах Я. П. Новицького, А. І. Карагодіна, А. В. Бойка, Ю. П. Князькова, А. В. Макідонова та Р. Л. Молдавського, ми не будемо зосереджуватись на них, а сконцентруємо увагу виключно на запорозькому субстраті в історії Олександрівської фортеці, з якої й зросло сучасне м. Запоріжжя.

Отже, на початку серпня 1769 року уповноважений від Військової колегії генерал-поручик М.О. Деденьов прибув до місця будівництва нової Лінії, а саме – на її правий фланг, трохи нижче останніх порогів та на початку Великого Лугу. Після огляду він обрав місце для майбутньої фортеці Олександрівської, яке розташовувалось на відстані «менше двух верст от Днепра, при гирле Московки (Мокрої – В. М.), что впадает в речку Кочюгур (Кушугум – В. М.)» (Makidonov 2016, 4). Її зведення розпочалося вже за тиждень. Зокрема, своїм рапортом від 15 серпня 1770 року, полковник В. фон Фредездорф (будівничий та перший комендант фортеці) повідомляв Деденьова про те, що отаборився на р. М. Московці. Як відзначав Я. Новицький, для цього він використав «Миниховский ретранжамент» та кілька порожніх запорозьких зимівників (Novyts'kyi 2007, 181).

Тут треба пояснити, яке саме укріплення Я. П. Новицький мав на увазі. Під час російсько-турецької війни 1735–39 років головнокомандувачем Б.-Х. фон Мініхом на території сучасного Запоріжжя (його «старої» частини) для забезпечення охорони мосту через М. Московку, зведеного для потреб проходження військ у напрямку Криму, було насипано два земляні укріплення. Обидва були розташовані на відстані приблизно 600 метрів від об'єкта, що давало змогу в разі потреби артилерійським та рушничним вогнем подавити супротивника. Типологічно вони являли собою не власне ретраншементи, а радше польові люнети, або ж редани з фланковими крилами. Той «ретраншемент», про який згадував Новицький, стояв на правому березі річки М. Московки. Його добре видно на картах-планах Олександрівської фортеці (I та II-ї) 1770 та 1771 років. Саме до нього почали «добудовувати» першу з них (Makidonov 2016, 448, 232). Найкраще ж з відомих зображень другого з мініховських укріплень, розташованого на закруті річки Кушугум, дає карта («геометричний план») земель менонітської колонії Шенвізе, датована січнем 1800 року (DAZO).

Отже, будівництво Олександрівської фортеці було розпочато в серпні 1770 року для захисту від набігів кримських татар. Однак 1771 року через катастрофічну весняну повінь її будівництво було перенесено на два кілометри вище вододілом до р. С. Московки. Фортеця повинна була стати потужним укріпленим пунктом. Маючи форму 15-кутної зірки та площу приблизно 130 гектарів, вона нараховувала 16 капонірів, каземати, 5 казарм для гарнізону, склади для зберігання зброї та обмундирування, церкву і т. ін.

Стосовно козацьких осель, зайнятих російськими військовими командами, можна стверджувати таке. На плані Олександрівської фортеці (Першої) 1770 року зображено 10 зимівників, розташованих уздовж течії р. М. Московки (RGVIA, f. 349). Вони були на невеликій відстані один від одного – 150-200 м; площа, зайнята кожною із садиб, становила приблизно 1000-1200 м². На кожній із ділянок розміщувалось 2-4 будівлі, які являли собою хати розміром 3 (4) x 6 (10) м (Оліінюк 1997, 21-22, 60).

Слід відзначити, що подібна щільна концентрація зимівників на такій невеликій ділянці не була загалом характерною не тільки для всього Запорозжя, але й конкретно для території сусіднього Великого Лугу. Такий стан речей може бути пояснений тим, що ця місцевість була розташована на перетині кількох водних і суходольних транспортних шляхів (з «волості» (густонаселених територій Гетьманщини, Слобожанщини та Великоросії) на Крим та на Січ; Кічкаська переправа та Хортицький брід), а також на кордоні геоландшафтних зон (Пороги й Великий Луг). Утім, на момент першої спроби побудови Олександрівської фортеці переважна більшість цих зимівників була порожньою. Це сталося через події 1768–69 років, коли південні запорозькі володіння зазнали нищівного удару з боку кримсько-ногайських нападників, а зимівничани масово тікали в околиці Кодака та Самари. Очевидно, що за більш сприятливих умов із цієї агломерації зимівників цілком могла вирости військова слобода ВЗН на кшталт Козирщини, Личкової, Барвінкової Стінки й т.п., розташованих на більш безпечних північних землях Вольностей, уздовж течій річок Самара, Оріль, Вовча (Воіко 1995, 11, 42-53). Але не судилося...

Ті самі зимівники, що опинилися на території побудови Олександрівської фортеці (як I-ї, так і II-ї), від самого початку розбирали будівельні команди. Зазвичай російські командири пояснювали це необхідністю знесення тих із них, які перебували на відстані рушничного або гарматного пострілу від фортеці (більш широко – від форштадту) та могли прислужитися туркам у разі їхнього наступу на Дніпровську лінію. У тих же ситуаціях, коли зимівники відстояли достатньо далеко від фортеці, для їх розбору на будматеріали вистачало самого лише

факту відсутності господарів на місцях – наприклад, такі випадки масово відбувалися влітку 1771 року, коли козаки-зимівничани з Великого Лугу були під проводом кошового на Південному Бузі (Novyts'kyi 2007, 187). Від самого початку існування Олександрівської фортеці поблизу неї почало формуватися передмістя, де селилися родини робітників, що будували й обслуговували споруду, відставні солдати, каторжники. Запорожців, які переходили на життя безпосередньо до Олександрівської фортеці, її передмість, а також до її «округи», згідно з відомостями, можемо розподілити на дві категорії.

Першу із них становили такі, кого оселили російські офіцери на самовільно захоплених ними землях ВЗН як власних «підданців». Останні являли собою категорію селян, які поселялись на поміщицькій землі, отримували від свого патрона кошти на облаштування господарства – побудову житла, купівлю худоби й т. ін. і зберігали особисту свободу на період пільгових років (від 5 до 15), після чого після ревізії вписувалися за ним як кріпаки. З рапортів військового судді М.Т. Касапа (також подекуди фігурує за патронімом як «Тимофіїв») кошовому П. І. Калнишевському від 14 та 20 липня 1771 року зрозуміло, що станом на літо того року в околицях Олександрівської фортеці та в ній самій таких значилося 27 осіб (очевидно, разом із родинами) (Novyts'kyi 2007, 186-7).

Другими стали ті, хто формально не вийшов із Війська, однак волів жити та займатися купецьким та іншими промислами під захистом російського гарнізону Олександрівської фортеці (також й інших фортець Дніпровської укріпленої лінії) (RGVIA, f. 52, op. 1, d. 95, l. 223).

В окремих випадках представники імперських структур йшли на компроміс у питанні повернення збіглих козаків і посполитих ВЗН на попередні місця мешкання. Зокрема, 8 серпня 1771 року командувач Другої армії князь В. М. Долгорукий своїм ордером повідомляв П. І. Калнишевського про те, що наказав вислати всіх таких з Олександрівської фортеці та її околиць на попередні місця мешкання – в Кодак та Самару (Novyts'kyi 2007, 188).

Здебільшого то були одружені сімейні запорожці. Саме вони стали головним подразником у стосунках ВЗН та місцевих командирів імперського війська. Як відомо, згідно з січовою традицією одружений запорожець вважався за своїм соціальним статусом значно нижчим за холостого. Це простежується не лише в усній традиції, але й за письмовими джерелами. Ось, наприклад, як уже згадуваний М. Т. Касап висловлювався з приводу запорожців, які оселилися у форштадті Олександрівської фортеці: «разные женатые казаки и

обыватели (тобто військові посполиті – В. М.), оставя свою должность и самыя жилья и лакомясь на прибыли, утесняя холостых запорожских казаков...» (лист командирові Дніпровської лінії В.О. Черткову від 29 вересня 1772 р.). Цілком виразно відчувається, що сам суддя, другий після кошового військовий старшина, вважав «гніздюків» порівняно з неодруженими «лицарями» не тільки менш вартісною категорією, але й верствою, зараженою пошестю користолюбства, начебто не притаманного холостим січовикам (RGVIA, f. 52, op. 1, d. 95, l. 223 об.).

Була ще одна категорія запорожців. Йдеться про тих, хто потрапив до числа перших мешканців та будівничих Олександрівської фортеці не з власної волі – про «колодників».

Поява їх в Олександрівській фортеці була прямо пов'язана із наказом Правлячого Сенату від 30 листопада 1773 року. Згідно з ним для каторжних робіт на Дніпровську лінію мали відправляти засуджених та засланих-поселенців зі Смоленської, Белгородської та Українсько-Слобідської, Новоросійської, Азовської, Астраханської, Київської та Малоросійської губерній. Перші каторжники з'явилися в Олександрівській фортеці на початку 1774 року. Вже у травні 1774 року тут були 23 колодники і 13 поселених, а в грудні того самого року і тих, і інших вже було 85. Через рік – у листопаді 1775 року у фортеці було 550 каторжних і поселених. Місцем утримання колодників в Олександрівській фортеці був «острог», розташований у бастіоні Св. Луки. Він являв собою огорожену парканом казарму (Makidonov 2016, 45-4).

Серед документації Новоросійської губернської канцелярії за 1771–75 роки збереглося кілька десятків місячних і кварталних відомостей щодо того, яка кількість колодників перебувала під слідством у двох провінціях губернії – Єлизаветинській (правобережна частина) та Катерининській (лівобережна). Частина із них становили козаки ВЗН, звинувачені у скоєнні різних злочинів. Відзначимо, що переважну більшість таких було взято під варту на теренах саме Єлизаветинської провінції (сучасна Кропивницька область). Це пояснювалось прикордонним характером місцевості – близькість володінь Османської імперії та Речі Посполитої, а також особливістю скоєного – гайдамацтва.

Гайдамацтво в тогочасній Російській імперії розуміли як сукупність злочинів проти особи та її майна, що відповідали змісту пп. 16, 17, 64 розділу 21 «Уложения о наказаниях» (базувалося на «Соборном уложении» 1649 р., яке на той час було чинним кодексом кримінального та цивільного права країни) (Makidonov 2016, 105).

Перед відправленням на місце відбуття каторги схоплених гайдамаків сікли багогами, вирізали ніздрі (рідше – вуха), а також тавруванням або татуванням наносили на обличчя літери «В.О.Р.» (злодій) або

«У» (убивець). Каторга для засуджених була як на певний термін, так і безстрокова (Sobornoe ulozhenie 1649 goda, 118-29, 362).

Переважну більшість засуджених для відбуття покарання було відправлено до Олександрівської фортеці. Оскільки її будівництву приділялась першочергова увага, саме вона фігурує як місце каторжних робіт запорожців-гайдамаків.

Скористаємось можливостями, що надають нам зазначені відомості, та повернемо із забуття імена цих козаків разом із життєвими обставинами, які посприяли їх мимовільному потраплянню до числа перших мешканців фортеці, з якої, зрештою, виросле наше рідне місто.

1. Запорожець Олексій Ус (1739 р. н.), який наприкінці лютого 1772 року у складі гайдамацької ватаги із 13 січовиків, був «на промислі» в Польській Україні та брав участь у вбивстві у с. Балайдиха тамтешнього отамана. Під час переходу кордону був схоплений (частині загону вдалося відірватися) та ув'язнений у фортеці Св. Єлисавети, де й пробув 2,5 роки до жовтня 1774 року, коли й був відправлений на роботи до Олександрівської фортеці (RGADA, f. 16, l. 93-93 об.).

2. Запорожець Роман Бугай (1744 р. н.), засуджений за грабунки в Речі Посполитій та на землях Єлизаветинської провінції. Також зізнався в убивстві сільського отамана в Балайдисі (див. вище). Під сторожею – з 14 січня 1773 року. Вирок – каторга в Олександрівській фортеці (RGADA, f. 16, l. 96 об.).

3. Запорожець Гаврило Чайківський (1744 р. н.), утримувався під вартою там само з жовтня 1772 року. Злочин – грабунки євреїв у Польській Україні. Вирок – каторга в Олександрівській фортеці (RGADA, f. 16, l. 94 об.).

4. Група з 4-х запорожців: Іван Головка (1744 р. н.), Федір Видута (1749 р. н.), Павло Гунка (1749 р. н.), Іван Нещадим (1754 р. н.). Усіх затримано під час переходу кордону, упродовж лютого-березня 1773 року. Звинувачення – грабунки жителів с. Кам'янки, що на польському боці. Відіслані на каторжні роботи до Олександрівської фортеці (RGADA, f. 16, l. 96 об.).

5. Два запорожці – Андрій Сиволап (1734 р. н.) та Андрій Горбенко (1744 р. н.). Схоплені під час перетину кордону із Річчю Посполитою, куди йшли на промисел, у червні 1773 року. Заслано до Олександрівської фортеці (RGADA, f. 16, l. 97 об.).

6. Група з 5-ти запорожців-гайдамаків: Гарасим Черницький (1744 р. н.), Тимко Литвиненко (1754 р. н.), Роман Малий (1744 р. н.), Григорій Шпак (1744 р. н.) та Семен Шуменко (1749 р. н.). У фортеці – з 17 липня 1773 року. Були на промислі в Польській Україні, а також грабували на російському

боці, зокрема переїжджих у лісі Чуті. Каторга в Олександрівській фортеці (RGADA, f. 16, l. 98-98 об.).

7. Троє запорожців-гайдамаків: Федір Малий (1744 р. н.), Яків Білий (1734 р. н.), Семен Вастачок (1749 р. н.). Затримані наприкінці квітня 1774 року під час спроби перейти кордон із Річчю Посполитою, куди прямували озброєними на промисел. Вислано до Олександрівської фортеці (RGADA, f. 16, l. 100 об.).

У наведених семи епізодах ми вказали лише тих із засуджених, висланих у жовтні 1774 року із фортеці Св. Єлисавети до Олександрівської фортеці, хто безпосереднє стосувався ВЗН та фігурує як «запорожець». Але ж поряд із ними за тими самими «гайдамацькими» справами проходила й велика кількість людей, які були, так би мовити, їхніми «симпатиками» – за частку добичі давали притулок, харчі, коней, лікували в разі необхідності тощо. Дослідивши реєстри відправлених на каторжні роботи, можемо стверджувати, що в кількісному вимірі їх було майже втричі більше ніж осіб, афілійованих із ВЗН. Абсолютна більшість із них так само потрапляла як колодники саме до Олександрівської фортеці (RGADA, f. 16, l. 90 об., 91, 95 об., 96, 103-103 об., 105 об.).

Як бачимо, всі ці факти мають значно змінити усталений погляд на зведення Олександрівської фортеці лише як на справу рук «московських каторжників» (саме так – із негативними конотаціями з акцентуванням на їхній етнічній належності). Разом із цим, хотілось би застерегти й від можливої та зайвої віктимізації засланих гайдамаків, представлених їх насамперед як невинних жертв імперського уряду. Скоєні ними злочини, поза всяким сумнівом, були діяннями кримінальними, часто-густо спрямованими не проти абстрактних «жидів й ляхів», а проти цілком конкретних представників все того ж українського населення – в Польській Україні, Задніпров'ї й у тому ж таки Запорожжі. Адміністрація ВЗН, яка упродовж попереднього десятиліття «залізною рукою» викоринювала явище прикордонного здобичництва й сама не цуралася відправки засуджених гайдамаків на каторжні роботи. Наприклад, документи з Архіву Коша, датовані 1760-ми роками, свідчать про практику відсилки частини засуджених за гайдамацтво січовиків на роботи до фортеці Св. Єлисавети (м. Кропивницьке) (SPbIPRAN, f. 220, l. 1-2).

Після арешту верхівки та ліквідації ВЗН та впровадження на землях Вольностей нового устрою Олександрівська фортеця у другій половині 1775 – першій половині 1776 років стала адміністративним центром Кінсьководського повіту, розташованого вздовж течії р. Кінської – на землях Великого Лугу. Справжнім «головним боєм» для російських командирів на місцях стало дисперсне розміщення запорозького

населення у Лузі, де згідно з рапортами губернаторів – новоросійського М. В. Муромцева (10 серпня 1775 р.) та азовського В. О. Черткова (11 жовтня 1775 р.) – князю Г. О. Потьомкіну налічувалося до 600 зимівників. Щоправда, більшість із них були тимчасові, у них жили лише з кінця червня і по жовтень (RGVIA, f. 52, op. 1, d. 79, l. 181-182 ob., 440-440 ob., 441). Стационарних зимівників, за більш пізніми свідченнями, було лише 139 (DNIM, ark. 81-82).

Очільником повіту було призначено запорозького старшину Твердого. Через виконання покладених на нього повноважень частину часу він був зобов'язаний проводити у фортеці. У листопаді 1775 року Твердого було змінено, а посаду обійняв поручик Тіт Корчагін. Після приїзду до Олександрівської фортеці він зажадав побачити свого попередника – запорозького старшину Твердого. Зустріч відбулася не скоро – Твердий демонстративно уникав зустрічі з російським офіцером, а коли таки з'явився, то відразу ж відхрестився від необхідності звіту про збір податків серед колишніх січовиків, мотивуючи це своєю неписьменністю. Корчагіну не залишалось нічого іншого, як на початку грудня зібрати «из ближайших мест лутчих и зажиточных людей, Великого Лугу жителей», повідомити їм про те, що тепер, замість Твердого, він обіймає посаду, та почати формувати «команду», вибираючи зі згаданих осіб отаманів над зимівничанським населенням (DNIM, ark. 81-84).

Час від часу до фортеці прибували невеликі групи колишніх січовиків з інших земель Запорожжя. Зокрема, у серпні 1777 року, коли виникла необхідність у терміновому перевезенні артилерії з Олександрівської фортеці до Шангірейського та Збур'ївського ретраншементів (у зв'язку з початком повстання кримських татар проти російської присутності в ханстві та побоюванням втручання Османської імперії), Новоросійська губернська канцелярія «по секрету» терміново почала шукати лоцманів з числа запорожців. Як відомо, місцем їх традиційного мешкання були військові слободи Старий Кодак та Половиця (сучасне м. Дніпро), що розташовувалися саме поблизу першого з дніпрових порогів – Кодацького. Чисельність лоцманів, як виходить із документа, не була особливо великою – не більше 40 осіб. Всіх, кого вийшло знайти, відрядили до Олександрівської фортеці для виконання цієї місії (SPbIPRAN, f. 226, l. 150-150 ob.).

Упродовж 1777–79 років питома вага запорожців серед мешканців Олександрівської фортеці та її передмість зростала й за рахунок примусових переведень зимівничан до крупних поселень, де було легше їх контролювати. Подекуди ці переведення спричиняли опір з боку січовиків: згадаємо добре знайий у місцевій історії епізод із загибеллю

козака Сагайдака, який, не бажаючи покидати рідне урочище (нині – територія Дніпровського району м. Запоріжжя; пізніше назване його ім'ям – Сагайдачне), відстрілювався від присланих солдатів, а потім загинув у підпаленому ними зимівнику (Novyts'kyi 2007, 162-3).

Також відзначимо, що колишні запорожці та їхні нащадки здебільшого оселялися не в самій фортеці, а в Карантинній та Олександрівській слободах. Карантинкою називали казенне карантинне селище, де перебували на карантині торговці й переселенці, які прибували з Криму та інших південних регіонів. Нині район є частиною м. Запоріжжя та відомий під народною назвою «Калантирівка». Стосовно останньої, розташованої на правому березі річки С. Московки, слід зауважити, що під такою назвою вона існувала недовго. Також фігурувала під народними назвами Нескребівка (від одного із її першопоселенців – колишнього січовика Івана Нескреби) і Підгородня (тобто та, яка лежить поблизу «города»), а згодом увійшла в аннали історії під офіційною назвою Вознесенки (Вознесенівки) – нині територія одноіменного району м. Запоріжжя (Novyts'kyi 2007, 245-6, 277). Зауважимо, що Іван Артеміївич Нескреба, як це видно із тих же метричних записів Свято-Покровської церкви, був особою цілком реальною, історичною. Вперше він згадується в метриках у листопаді 1782 року, у зв'язку із народженням сина Федора. Із них же виходить, що був він людиною достатньо статечною, оскільки мав найманих робітників (про це нам повідомляє запис про смерть одного із його «служителів») (Makidonov 2017, 48, 64, 69, 88, 96, 105).

Крім цього, дослідження записів метричних книг Свято-Покровської церкви Олександрівської фортеці та її форштадту за 1774–88 роки, зокрема її антропонімичного матеріалу, дозволяє припустити, що деякі із запорожців-засланців, зрештою, могли після відбуття покарання залишитися на постійне мешкання саме тут. Наприклад, 3 липня 1776 року уклав шлюб із удовою Євгенією, Петровою дочкою, «запорожский казак» Іван Головка (див. вище – епізод № 4), обидва – другим шлюбом. Лаконізм відомостей про соціальний статус дружини та дещо незвичний для літа 1776 року соціонім для означення її чоловіка, коли і «само имя их», тобто запорожців, вже рік як було заборонено використовувати, наводять нас на думку, що й він і вона могли бути колишніми колодниками. Можливо, священник пішов назустріч побажанням подружжя та оформив запис про їхній шлюб із максимальною благопристойністю (за винагороду, звісно ж). Утім, це тільки припущення, оскільки поширеність подібного імені власного та прізвища (прізвиська) навіть у ті часи була дещо вище ніж середньою.

Принаймні лише за такий короткий хронологічний період у 14 років під ним фігурують щонайменше три різні особи – мешканці форштадту та навколишніх селищ (Makidonov 2017, 22, 32, 48, 64).

Те саме стосується і мешканця Олександрівського форштадту Федора Малого (порівн. з матеріалами епізоду № 7 про гайдамаків-колодників), який 22 жовтня 1784 року одружився першим шлюбом із дівцею Наталією, Петровою дочкою. Якщо це був саме той колишній каторжник, це може пояснити досить зрілий вік його одруження – 40 років. Поки відбував покарання, поки намагався налагодити життя після звільнення... Таке припущення базується лише на біографічних відомостях з судово-слідчої справи, оскільки в метриці вік не вказано. Може, однак, бути й таке, що це просто його повний тезка, який-небудь молодик віком \pm 20-25 років (Makidonov 2017, 67).

Можна впевнено стверджувати, що запорожці становили досить помітну верству населення Олександрівська (протягом 1784–85 рр. фортецю було перетворено спочатку на «форштадт», а потім і на «посад») та його передмість аж до початку нової російсько-турецької війни 1787 року. Відродження Г. О. Потьомкіним «Війська вірних запорозьких козаків», згодом перейменованого на Чорноморське козацьке військо, стало катализатором процесу повернення колишніх січовиків з міщан і селян до козацького стану. Принаймні саме відтоді вони та їхні родини починають фігурувати як такі, що належать до Чорноморського, рідше до Катеринославського (Новодонського) козацького війська. Після завершення війни та наділення чорноморців землею на Кубані більшість запорожців-чорноморців, разом із близькими, переселяються туди, назавжди полишаючи Олександрівськ. Найбільш масовим став їхній вихід 1793 року (Novyts'kyi 2007, 262, 301).

Отже, як ми змогли побачити, вже від перших часів заснування Олександрівської фортеці запорозький козацький субстрат відіграв важливу роль у подальшому розвитку міської інфраструктури та у формуванні її населення.

Фортеця постала в безпосередній близькості до численних зимівників Великого Лугу, а сімейні запорозькі козаки за власної волі та з міркувань безпеки своїх сімей оселялися в ній, виходячи з-під юрисдикції Коша.

Було з'ясовано, що заслані запорожці-гайдамаки становлять помітну частину каторжників, працею яких зводилася ця фортеця – попередниця Олександрівська / Запоріжжя.

Після ліквідації ВЗН і паланкового устрою його Вольностей саме Олександрівській фортеці судилося відіграти роль адміністративного центру для запорозького населення Великого Лугу – новоствореного Кінсьководського повіту.

Оскільки ця фортеця слугувала за потужну опорну воєнну базу та транспортний вузол, це зумовлювало тісні, хоча й вимушені, контакти колишніх січовиків із цим населеним пунктом та їхню постійну присутність у ньому, аж до масового переселення на Кубань на початку 1790-х років.

Сподіваємось, що сукупність актуалізованого в статті фактажу дозволить читачеві по-новому поглянути на характер взаємовідносин запорозького козацтва із адміністрацією Олександрівської фортеці, яка була одним із опорних пунктів імперської колонізації регіону протягом 1770–80-х років та значною мірою змінити усталені погляди. Як було показано, запорозьких рис у начебто абсолютно «не-запорозькому» обличчі м. Запоріжжя «олександрівського» періоду його історії набагато більше, аніж здається.

References / Бібліографія

Abramovich, G. V., Ivina, L. I., Man'kov, A. G., Mironov, B. N. I dr. (komment.). *Sobornoe ulozhenie 1649 goda. Tekst. Kommentarii*. Leningrad, 1987.

Абрамович, Г. В., Ивина, Л. И., Маньков, А. Г., Миронов, Б. Н. и др. (коммент.). *Соборное уложение 1649 года. Текст. Комментарий*. Ленинград, 1987.

Arkhimandryt Leontii (Luka Iatsenko-Zelens'kyi). *Podorozhi na Zaporoz'ku Sich u 1749-1750 i 1751 rr.* Hrybovs'kyi, V., Milchev, V. (uporiadn.). Kyiv, 2012. (In Ukrainian)

Архімандрит Леонтій (Лука Яценко-Зеленський). *Подорожі на Запорозьку Січ у 1749-1750 і 1751 рр.* Грибовський, В., Мільчев, В. (упорядн.). Київ, 2012.

Arkhiv Kosha Novoi Zaporoz'koi Sichi: korpus dokumentiv. Том 1. Kyiv, 1998. (In Ukrainian)

Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів. Том 1. Київ, 1998.

Boiko, A. V. *Zaporoz'kyi zymivnyk ostann'oi chverti XVIII stolittia*. Zaporizhzhia, 1995. (In Ukrainian)

Бойко, А. В. *Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття*. Запоріжжя, 1995.

Derzhavnyi arkhiv Zaporiz'koi oblasti (DAZO), f. 230, op. 2, spr. 833-a. (In Ukrainian)

Державний архів Запорізької області (ДАЗО), ф. 230, оп. 2, спр. 833-а.

Dniprovs'kyi natsional'nyi istorychnyi muzei imeni D. I. Iavornyt'skoho (DNIM), КП. 166478 / АФД. 156. (In Ukrainian)

Дніпровський національний історичний музей імені Д. І. Яворницького (ДНІМ), КП. 166478 / АФД. 156.

Golobutskii, V. A. *Zaporozhskoe kazachestvo*. Kyiv, 1957. (In Russian)

Голобуцкий, В. А. *Запорожское казачество*. Київ, 1957.

Gribovskii, V. V. Poslednie «tatarskie nabegi» 1769 g. V sb.: Boiko, A. L., Sen', D. V. (otv. red.). *Voina i voinskie traditsii v kul'turakh narodov Iuga Rossii (V Tokarevskie chteniia): Materialy Vserossiiskoi nauchno-prakticheskoi konferentsii (g. Rostov-na-Donu, 6-7 maya 2016 g.)*. Rostov-na-Donu, 2016, s. 76-82. (In Russian)

Грибовский, В. В. Последние «тагарские набеги» 1769 г. В сб.: Бойко, А. Л., Сень, Д. В. (отв. ред.). *Война и воинские традиции в культурах народов Юга России (V Токаревские чтения): Материалы Всероссийской научно-практической конференции (г. Ростов-на-Дону, 6-7 мая 2016 г.)*. Ростов-на-Дону, 2016, с. 76-82.

Makidonov, A. V. Dneprovskaia pograničnaia liniia v dokumentakh serediny 1770-kh - nachala 1780-kh gg. Zaporozh'e, 2016. (In Russian)

Макидонов, А. В. *Днепровская пограничная линия в документах середины 1770-х - начала 1780-х гг.* Запорожье, 2016.

Makidonov, A. V. *Pervye metricheskie knigi g. Zaporozh'ia (Aleksandrovska) (1774-1788)*. Zaporozh'e, 2017. (In Russian)

Макидонов, А. В. *Первые метрические книги г. Запорожья (Александровска) (1774-1788)*. Запорожье, 2017.

Myshetskii, S. I. *Istoriia o kozakakh zaporozhskikh, kak onye iz drevnikh let zachalisia, i otkuda svoje proiskhozhdenie imeiut, i v kakom sostoianii nyne nakhodiatsia*. Odessa, 1851. (In Russian)

Мышецкий, С. И. *История о козаках запорожских, как оные из древних лет зачалися, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии ныне находятся*. Одесса, 1851.

Novyts'kyi, Ia. *Tvory u 5-ty tomakh*. Tom 1. Zaporizhzhia, 2007. (In Ukrainian)

Новицький, Я. *Твори у 5-ти томах*. Том 1. Запоріжжя, 2007.

Oliinyk, O. L. *Zaporoz'kyi zymivnyk*. Zaporizhzhia, 1997. (In Ukrainian)

Олійник, О. Л. *Запорозький зимівник*. Запоріжжя, 1997.

Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii (PSZRI). Tom XVIII (1767-1769). Sankt-Peterburg, 1830. (In Russian)

Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Том XVIII (1767-1769). Санкт-Петербург, 1830.

Polnoe sobranie zakonov Rossiiskoi imperii (PSZRI). Tom XX (1775-1780). Sankt-Peterburg, 1830. (In Russian)

Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). Том XX (1775-1780). Санкт-Петербург, 1830.

Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv drevnikh aktov (RGADA), f. 13, op. 1, d. 76. (In Russian)

Российский государственный архив древних актов (РГАДА), ф. 13, оп. 1, д. 76.

Rossiiskii gosudarstvennyi arkhiv drevnikh aktov (RGADA), f. 16, op. 1, d. 797, ch. 3-a. (In Russian)

Российский государственный архив древних актов (РГАДА), ф. 16, оп. 1, д. 797, ч. 3-а.

Rossiiskii gosudarstvennyi voenno-istoricheskii arkhiv (RGVIA), f. 52, op. 1, d. 79. (In Russian)

Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА), ф. 52, оп. 1, д. 79.

Rossiiskii gosudarstvennyi voenno-istoricheskii arkhiv (RGVIA), f. 52, op. 1, d. 95, ch. 3. (In Russian)

Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА), ф. 52, оп. 1, д. 95, ч. 3.

Rossiiskii gosudarstvennyi voenno-istoricheskii arkhiv (RGVIA), f. 349, op. 12, d. 5032. (In Russian)

Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА), ф. 349, оп. 12, д. 5032.

Sankt-Peterburgskii Institut istorii Rossiiskoi Akademii nauk (SPbIIIRAN), f. 220, op. 1, d. 73. (In Russian)

Санкт-Петербургский Институт истории Российской Академии наук (СПБIIIRAN), ф. 220, оп. 1, д. 73.

Sankt-Peterburgskii Institut istorii Rossiiskoi Akademii nauk (SPbIIIRAN), f. 226, op. 1, d. 424. (In Russian)

Санкт-Петербургский Институт истории Российской Академии наук (СПБIIIRAN), ф. 226, оп. 1, д. 424.

Skal'kovs'kyi, A. O. *Istoriia Novoi Sichi, abo ostann'oho Kosha Zaporoz'koho*. Dnipropetrovs'k, 1994. (In Ukrainian)

Скальковський, А. О. *Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького*. Дніпропетровськ, 1994.

Milchev Volodymyr Ivanovych

Doctor in Historical Science, Professor

Zaporizhzhia National University

Soborny Avenue, 74, 69000, Zaporizhzhia, Ukraine

Email: vladmilchev@ukr.net

ORCID: 0000-0003-4432-3322

THE ZAPOROZHIAN SUBSTRATE IN THE SPACE OF ‘NON-ZAPOROZHIAN’ ALEXANDER FORTRESS (1770S/80S)

The continuous urban history of modern Zaporizhia dates back to the times of Alexander Fortress (1770), one of the strongholds of the Dnieper Line built by the government of the Russian Empire in the lands of the Zaporozhian Cossacks. This indisputable fact serves to irritate the public opinion in the context of the current Russian-Ukrainian conflict, and the date of the city's founding has become the object of revisionism and pseudo-academic falsifications. The factor of the Zaporozhian Cossacks is used exclusively to emphasize the drastic ‘otherness’ of the area's new population. The article employs a representative set of historical sources, primarily documentary, cartographic, and narrative, to prove the groundlessness of such statements. It clarifies the real role and place of Zaporozhian wintering quarters as direct neighbors and predecessors of Alexander Fortress. Analysis of specific life situations and biographical material allows the author to show the continuous presence of Cossacks among the population of the fortress and

its suburbs. In particular, married Cossacks were among the first burghers and traders to settle in the forstadt, looking for a safe place to live during yet another Russo-Turkish war (1768-1774). A significant proportion of the so-called 'yokemen' (hard-labor convicts) were also Cossacks from among the convicted haidamaks. Immediately after the liquidation of the Sich (1775), the fortress became the seat of the administration of Kinskovodsky District, including Zaporozhian self-government. It also served as one of the bases of operations for the Dnieper Cossack pilots. The study makes it possible to rethink the place of Zaporozhian Cossack heritage in the past of the city of Zaporizhia (Alexandrovsk): it shows that in the circumstances of the imperial conquest of the region in the late 18th century the Cossack population was often not only an antagonist of, but also a direct participant in the colonization process.

Keywords: Zaporozhian Cossacks, Zaporizhia, Alexander Fortress, Dnieper Line, wintering quarters, yokemen.

Мильчев Владимир Иванович

доктор исторических наук, профессор
Запорожский национальный университет
Просп. Соборный, 74, 69000, Киев, Украина
Email: vladmilchev@ukr.net
ORCID: 0000-0003-4432-3322

ЗАПОРОЖСКИЙ СУБСТРАТ В ПРОСТРАНСТВЕ «НЕ-ЗАПОРОЖСКОЙ» АЛЕКСАНДРОВСКОЙ КРЕПОСТИ (1770–80-е ГОДЫ)

Непрерывная урбанистическая история современного г. Запорожья начинается со времен Александровской крепости (1770 г.) – одной из крепостей Днепровской линии, возведенной правительством Российской империи на землях Запорожья. Этот неоспоримый факт служит раздражителем общественного мнения в условиях современного российско-украинского конфликта, а дата основания города – объектом ревизии и псевдонаучных фальсификаций. Фактор запорожского казачества при этом используется исключительно для подчеркивания абсолютной «чуждости» нового населения. Для того, чтобы доказать беспочвенность подобных утверждений, автор актуализировал

представительный комплекс исторических источников, прежде всего документальных, картографических и нарративных. Благодаря этому были установлены реальные роль и место запорожских зимовников как непосредственных соседей и предшественников Александровской крепости. Анализ конкретных жизненных ситуаций и биографического материала позволил показать постоянное присутствие запорожцев среди населения крепости и ее пригородов. В частности, женатые казаки стали одними из первых горожан и торговцев, поселившихся во форштадте в поисках безопасного места проживания в условиях очередной русско-турецкой войны (1768–74 гг.). Значительную часть т.н. «колодников» также составляли запорожцы из числа осужденных гайдамаков. Сразу после ликвидации Сечи (1775 г.) крепость становится местом пребывания администрации Консководского уезда, в том числе и запорожской старшины. Также она была одним из пунктов базирования днепровских лоцманов-запорожцев. Результатом проведенной работы стало переосмысление запорожского наследия в прошлом г. Запорожья (Александровска): было доказано, что в условиях имперского освоения края в конце XVIII в. казачье население часто было не только антагонистом, но и непосредственным участником колониционных процессов.

Ключевые слова: запорожское казачество, Запорожье, Александровская крепость, Днепровская линия, зимовник, колодники.